

KENDE PÉTER

## 1956 HISTORIOGRÁFIÁJA AZ EMIGRÁCIÓBAN (1956–1989)

Két probléma felemlítésével szeretném ezt a rövid fejtegetést kezdeni. Az első az, hogy fogalmilag az emigráció nehezen behatárolható, hiszen az emigránsok körében meginduló és kifejezésre jutó reflexió szükségképpen átfolyik az esemény külföldi recepciójába. Idetartozik az is, hogy a szerzők egy részéről – ilyen például Kecskeméti Pál, Váli Ferenc, Molnár Miklós, Fejtő Ferenc – eldönthetetlen, hogy külföldi tudós-e, avagy emigráns. Bill Lomaxról vagy Federigo Argentieriről tudjuk, hogy nem magyar emigránsként fogott bele az 1956-os problémák tanulmányozásába, de Paul Zinnerről például máig sem tudom, hova soroljam.

A másik nehézség ennél triviálisabb. A téma tárgyalását az adott keretben szinte lehetetlen vállalkozássá teszi a tárgyalandó irodalom terjedelme. Az emigráns munkák egy része (a kisebbik) magyarul is napvilágot látott, s ezért bizonyos fokig jobban a szemünk előtt van. A nagyobbik része azonban nem: emigráns irodalom – az orosz és a kínait kivéve – úgyszólván minden világnyelven született, sőt rengeteg más nyelven is, tekintve hogy 1956 után a magyar szellemi-politikai emigráció alaposan szétszóródott a világban. Az 1956-ot követő több mint három évtizedben könyvtári irodalom halmozódott föl, amelynek teljes bibliográfiai feldolgozása – az esemény tartós világviszhangja miatt – kezdettől fogva lehetetlen volt. Sztáray Zoltán Brüsszelben 1960-ban, Gosztonyi Péter Bernben, illetve Stuttgartban 1963-ban, Béky-Halász Iván Torontóban ugyancsak 1963-ban, Kabdebó Tamás Oxfordban 1980-ban, Bill Lomax a párizsi *Magyar Füzetekben* 1981-ben tett kísérletet e hatalmas politikai és szakirodalom áttekintésére, s ezeket fejlesztette tovább az 1956-os Intézet (illetve az elődjének tekinthető munkacsoport) három Budapesten összeállított bibliográfiai kísérlete (1986, 1990, 1996), amelyek azonban csak a magyar nyelvű munkákat illetően törekedtek teljességre. A magyar szempontból legteljesebbnek tekinthető, 1996. évi, Litván György által szerkesztett bibliográfia (*1956 kézikönyve. II. köt.*) több mint ezer munkáról emlékezik meg; ebből alig több mint száz tekinthető emigrációs, vagyis a teljes anyag egytizede. (Igaz, hogy a címek többsége 1989 utáni.) Nem hiszem, hogy az itt szereplő száznegy cím kimeríti a teljes anyagot, már csak azért sem, mert a bibliográfia jellegénél fogva főleg önálló címeket tartalmaz, márpedig az emigrációs irodalom nyilvánvalóan újságokban és folyóiratokban publikált résztanulmányokban is jelentkezett.

Az emigrációban született munkákat az alábbiakban három szempontból próbálom áttekinteni: műfajuk szerint, a szerzők szociológiai háttérét tekintve, végül a munkák irányultsága szempontjából.

## MŰFAJOK

Bill Lomax 1981-ben megjelent, példamutatóan sokrétű bibliográfiáját alapul véve a következő műfaji klasszifikációt állíthatjuk fel: politikai emlékiratok, élménybeszámolók, a kulcsszereplőkre vonatkozó tanúságtételek vagy dolgozatok, dokumentumközlések, általános értékelő munkák. A felsorolt műfajok közül a legtöbbet bőséges számú frás képviseli. Az emlékiratok például a magyar politikai emigráció teljes palettáját kitöltik, de tartalmazznak a politika határára lévő memoárokat is, gondolok például az olyan irodalmi emlékezőkre, mint Ignotus Pálé vagy Faludy Györgyé. Az élménybeszámolók a forradalom jelentősebb tényeire és emlékezetes pillanataira vonatkoznak, de persze kiterjednek a forradalmat megelőző körülményekre vagy az azt követő eseményekre (elhurcolás, emigráció stb.), s a műfaj jellege szerint magánjellegűek, céljuk nemcsak és gyakran nem is elsősorban a tények rekonstrukciója, hanem az azokkal kapcsolatos személyes érzelmek és megfigyelések kifejezése. A kulcsszereplőkre vonatkozó tanúságtételek, illetve dolgozatok máig érdekes forrásanyagot képeznek, minthogy friss emlékezetből íródtak, és gyakran olyan személyekről szólnak, akiknek emléke azóta elhalványodott. Roppant érdekes módszertani feladat e tanúságtételek összehasonlítása azokkal a késői emlékezőkkel, amelyek a nyolcvanas években Budapesten meginduló oralhistory-beszélgetésekben találhatók.

A felsorolt műfajok közül a legtöbb bőséges címanyaggal tölthető fel, kivéve a dokumentumközlés dobozát. Amilyen gazdag volt az emigráció élményanyaga, és erős benne a közlési, illetve értékelési vágy, olyan szegényes forrásanyaggal kellett megelégednie dokumentáló hajlamú írónak. Csak kevés emigráns mert okmányokkal a zsebében átlépni a határon. Fontos dokumentumok egyáltalán nem jutottak ki külföldre, s az e műfajba tartozó sajtópublikációk (amelyek például az *Irodalmi Újság*, a *Nemzetőr*, az *Új Látóhatár* vagy a *Bécsi Napló* évfolyamaiban fellelhetők) általában véletlenszerűen kijutott és meglehetősen „részleges érdekességű” dokumentumokat tartalmaznak. Némi egyszerűsítéssel tehát úgy fogalmazhatnánk, hogy az emigrációs irodalom legfőbb forrásanyaga a személyes, orális tanúságtétel volt, amit azután a forradalmi napok sajtó-, illetve rádióanyaga egészített ki. (A Szabad Európa Rádió által a korabeli hanganyag alapján készített és kötetben közzétett eseménykrónika mind a mai napig a forradalom legbecsesebb forrásanyagai közé tartozik.) Valamennyi e célra specializálódott külföldi kutatócsoportnak a dokumentációs anyag volt a gyenge pontja. A megtorlásra vonatkozólag végképp nem rendelkezett saját forrásanyaggal, így tehát egy-két kiszivárgó híren kívül a hivatalos közleményekre, illetőleg azok interpretációjára kellett szorítkoznia. Ez nem volt teljesen haszontalan munka, amint az például *Az igazság a Nagy Imre ügyben* című dokumentumkötetből látszik. Jellemző, hogy 1989 tavaszán, a frissen felocsúdó magyarországi közönség tájékoztatására ezt a kötetet Magyarországon is kiadták, mert abból a titkos Nagy Imre-per alapjában véve érvényes képe bontakozott ki.

## A SZERZŐK SZOCIOLÓGIAI HÁTTERE

Jellemző az értelmiségi elem domináns szerepe az emigrációs irodalomban. Értékelő munkáknál ez magától értetődő, az élménybeszámolók esetében azonban nem. Éppen ezért feltűnő, hogy a forradalom főszereplői közül a fegyveres felkelők és a munkástanácsi vezetők alig szólaltak meg. Ezzel szemben tömegével olvashatók emlékezők írók, újságírók és egyetemisták tollából, ami persze egyoldalúságot eredményez a felhozott tényanyagban. Bill Lomax a hatvanas évek közepén készült munkájában helyesen hívta fel a figyelmet erre az egyolda-

lúságra, s kutatásai elsősorban azt próbálták alátámasztani, hogy 1956 nem az értelmiség, hanem a munkásság forradalma volt. Bizonyos fokig az emigrációs irodalom részét képezik azok a szóbeli beszámolók is, amelyek nemzetközi intézmények interjúprogramjai keretében (például az ENSZ különbizottsága, a New York-i Columbia Egyetem) jöttek létre. E programok vezetői mindenfajta társadalmi milióból igyekeztek tanúságtéveket megszólaltatni, ezt a törekvésüket azonban csak részben koronázta siker, tekintve hogy értelmiségi körből könnyebb volt interjúalanyokra szert tenni, mint munkások vagy parasztok közül.

Figyelemre méltó és minden szempontból érdekes tény az is, hogy 1956 emigrációs irodalmában a volt kommunisták sokkal nagyobb számban és sokkal aktívabban voltak jelen, mint bármely más politikai tábor hívei. Nem vállalkozom e jelenség okainak felderítésére. A következmény azonban az lett, hogy a forradalom előtörténetét illetően az emigrációs irodalom többet tartalmazott a belső pártfolyamatokról, mint e történet más vonatkozásairól. Egy másik következmény, hogy a Nagy Imre körüli politikai tábor sorsa is nagyobb visszhangot kapott ebben az irodalomban, mint más politikai családok forradalom alatti szereplése és sorsa. E megállapítás alól talán csak Bibó István esete kivétel, valószínűleg annak következtében, hogy Bibó sok neves barátja és híve került külföldre, s hogy e személyek jelentős szerepet játszottak az emigráció korai irodalmi tevékenységében. Szeretném azonban aláhúzni, hogy az összegező és értékelő munkák esetében a személyes háttér már korántsem játszik akkora szerepet, mint ezt olykor feltételezik, hiszen a tárgyilagosságra törekvő krónikás igenis képes arra, hogy saját személyét és irányultságait zárójelbe tegye. Molnár Miklós és Mérai Tibor könyveiben nem az a fontos, hogy mik voltak ők korábban, hanem az, hogy mindketten nagyigényű történelmi szintézisre törekedtek, s hogy ehhez megvoltak az intellektuális eszközeik is.

## A MUNKÁK IRÁNYULTSÁGA

Az emigrációs irodalmat az értelmezések sokfélesége és változatossága jellemzi. Az 1956 utáni első két évtized volt a lényegbeli, a minőségi értelmezések kora: mindegyik szerző elsődleges kötelességének érezte, hogy a maga és az olvasó számára tisztázza 1956 „igazi”, legmélyebb jellegét. Ebből kifolyóan ebben az irodalomban a legváltozatosabb értelmezésekkel találkozunk: az első igazi szocialista forradalom, nemzeti szabadságharc, demokratikus forradalom, antitotalitárius megmozdulás, antibolsevista fölkelés, harmadikutas forradalom, egyedülálló példa egy „tisztá politikai” forradalomra stb. E címkékhez szerzőket is kapcsolhatnánk, de ezt mindenki maga megteheti. Kis túlzással azt mondhatnám, hogy csaknem annyiféle értelmezés született, ahány emigráns szerző fogott tollat. Ehhez azonban egy megszorítás kívánkozik: valamennyi értelmezésben közös, hogy a Szovjetunióval, a szovjet-kommunista hatalommal szembeni felkelést általánosnak, tehát nemzetileg egyöntetűnek tekintették, csupán elenyésző helyet hagyva benne szociológiailag a korábbi rendszerrel lojális erőknél. Az emigráns irodalom számára tehát 1956 *nem* volt polgárháború, mellesleg a kádárista szerzőknek sem, igaz, hogy nekik ehhez sokkal nagyobb erőszakot kellett tenni a tényeken, mint az emigráns szerzőknek... Az emigránsok szóhasználatában az esemény globális megjelölésére a „forradalom” dominál, szemben a külföldi szerzőkkel, akik szívesebben használnak olyan szavakat, mint *insurrection, uprising, revolt, Aufstand*. A megszálló hatalom elleni harc gondolata természetesen mindenütt jelen van, ennek ellenére a „szabadságharc” szó az emigrációban nemigen volt használatos, valószínűleg azért, mert ez a szó a magyar történelemben egy másik esemény számára van fenntartva.

Az emigrációs értelmezést döntően és alapvetően a hivatalos szovjet értelmezéssel való – aktív és indulatos – szembenállás determinálta. Az emigráció szerzőinek fontos volt újra és újra hangsúlyozni, hogy 1956 *nem* az volt, aminek szovjet oldalról minősítik (nem ellenforradalom, nem fasizmus, nem a csőcselék fölkelése, nem a Horthy-világ társadalmi erőinek megmozdulása), hanem ennek pontosan az ellenkezője. Ebben összhang volt az 1956. őszi-téli magyarországi közhangulat és az emigrációs irodalom között. Az évtizedek távolából visszatekintve érdemes aláhúzni, hogy ez az alapállás nyilvánvalóan túlzásokhoz és egyoldalúsághoz vezetett; a forradalomról érkező emigrációs szerzők hajlamosak voltak a forradalmi napok bizonyos jelenségeit bagatellizálni, esetleg elhallgatni, vagy éppen szépíteni, vagyis meghamisítani. Ez történt például a lincselések vagy a Köztársaság téren lejátszódott események vonatkozásában, de ugyancsak tabu volt arról beszélni, hogy a fegyveres harcokban közbűntényesek is részt vettek. Ilyen értelemben az emigrációs és a kádárista irodalom között semmiféle dialógus nem volt, de szimmetria természetesen igen. Ennél nagyobb baj, hogy szociológiailag ez az álláspont nem volt termékeny, tudniillik nem sokat adott hozzá annak a megközelítéséhez, hogy milyen társadalmi erők jelentek meg a forradalomban, hogy milyen társadalmi és politikai változások készülődtek 1956-ban. Ez azután az 1989-et követő évtizedben a visszájára fordult, mert ettől kezdve bármely szélsőséges fasizáló csoport hagyományként követelhetette magának 1956-ot. Tudományosan sem megerősítésre, sem cáfolatra nem volt alap (mármint az emigrációs irodalom alapján).

Néhány nagyon rövid záró gondolat. Volt-e az emigrációs irodalomnak nem politikai, nem propagandisztikus, hanem pusztán „tudományos” érdeme és hozama? Szerintem volt. Ebben a formában ez pusztá véleménynek hangzik, de úgy gondolom, hogy ezt a megállapítást az emigrációs irodalom bármilyen tárgyilagos áttekintése is megerősíti. Az emigrációs szerzők magától értetődően politikai célokat követtek, de a forradalom eszméjének hirdetése, az 1956-os nemzeti méretű népmegmozdulás jogosultságának védelme nem zárta ki sem a lelkiismeretes tényfeltárást, sem a történelmileg kiegyensúlyozottan mérlegelő szemléletet. Az emigrációban íródott művek egyike-másika – és közülük nem is kevés – mind a mai napig haszonnal forgatható, ráadásul élvezettel olvasható. Ez már magában véve sem kevés.

De mennyiben confirmálta vagy infirmálta az 1989 utáni hazai és nemzetközi tényfeltárást az emigrációban született történetírást? Itt is kategorikus leszek. Meggyőződésem, hogy fő vonalaiban az emigrációs irodalom ténycsoportosítása helytállóan bizonyult. Kis túlzással azt is mondhatnám, hogy 1956-ról már 1956 óta minden lényegeset tudunk, hiszen az esemény, vagy legalábbis annak jelentős része, a világ színe előtt játszódott le, s jellegét illetően a közvélemény ítélete – a magyaré és a nemzetközié – már az esemény pillanatában megszületett (meghökkenítő és üdítő olvasmány mind a mai napig az ENSZ különbizottságának 1957-ben közzétett jelentése, amely nagy vonalakban máig helytálló rekonstrukciója annak, ami Magyarországon 1956 október–novemberében történt). Természetesen, mint már erről szó volt, a kortársak emlékezete számos pontosításra szorul, és különösen szociológiai tekintetben nyilvánvaló, hogy 1956 képlete sokkal bonyolultabb volt, mint azt az esemény résztvevői vagy első krónikásai gondolták, illetve hinni szerették volna. Ez azonban akkora téma, hogy tárgyalására ebben a keretben nincsen lehetőség.